

ԿՈՂՄՆԱԿԱԼ (ՓՈԽԱՐՔԱ) ՔՈՒՐԴ Ա ՎԱՉՈՒՏՅԱՆԻ
ՎԱՐԴԵՆԻՍ ԻՇԽԱՆԱՆԻՍՏԸ*

ՏԻԳՐԱՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆՑ

Բանալի բառեր՝ Վարդենիս իշխանանիստ, Վաչուտյաններ, Քուրդ Ա, Հեթում Ա արքա, Կարակորում, Մանգու խան:

Նախաբան

1254 թ. գարնանը մոնղոլական պետության մայրաքաղաք Կարակորում Մոնղոլիայի կայսր Մանգու խանի հետ բանակցության գնացող Կիլիկիայի Հայոց պետության արքա Հեթում Ա-ն, զգեստափոխված սպասավորի հագուստով, փոքրաթիվ ուղեկիցներով, բազում դժվարություններ հաղթահարելով, կտրել-անցել է գրեթե ամբողջ Փոքր Ասիան, հասել Կարս քաղաք: Այդտեղ նա հանդիպել է մոնղոլական կայսեր տեղապահ Բաչու զորավարին, նրա բարձրաստիճան զորականներին, ապա անցել Այրարատի կողմնակալության-փոխարքայության փոխարքա Քուրդ Ա իշխանաց իշխանի Նիզ (Ապարան) գավառում գտնվող Վարդենիս գյուղը: Կիրակոս Գանձակեցին գրել է, որ թե՛ Կարակորում գնալուց առաջ, թե՛ Կարակորումից վերադառնալուց հետո Հեթում Ա-ի հետ հանդիպելու, նրա հետ խորհրդակցելու համար Վարդենիս դղյակ են եկել բարձրաստիճան իշխանավորներ, հոգևորականներ, ընդ որում ոչ միայն հայեր, այլև ուրիշ քրիստոնյա ազգերի ներկայացուցիչներ. «Ապա եկին առ նա (Հեթում Ա արքայի մոտ – Տ. Պ.) եպիսկոպոսք եւ վարդապետք եւ քահանայք եւ իշխանք քրիստոնէից ... Ընդունել զամենայն ազգաց քրիստոնէայս եւ աղաչել սիրով կալ ընդ միմեանս»¹: Գանձակեցու հաղորդումից երևում է, որ ինքը ևս եղել է Վարդենիսի դղյակում, այդ է հաստատում հետևյալ տողը՝ «Բազում իրս ... պատմէր նա մեզ»²:

1240–1260-ական թվականներին Այրարատի կողմնակալության-փոխարքայության իշխանանիստ եղել է Վարդենիս-Վարդենի բնակավայրը: Ապրելով Վարդենիսում՝ Այրարատի փոխարքա Քուրդ Ա իշխանաց իշխանը կնոջ՝ Խորիշահ Մամիկոնյանի աջակցությամբ 1241 թ. նորոգել է Սաղմոսավանքի Կաթողիկե եկեղեցին և գավիթը³, 1244 թ.

* Ներկայացվել է 05. X. 2020 թ., գրախոսվել է 06. X. 2020 թ., ընդունվել է տպագրության 30. X. 2020 թ.:

¹ Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմութիւն հայոց, աշխատ. Կ. Մելիք-Օհանջանեանի (այսուհետ՝ Կիրակոս Գանձակեցի), Երևան, 1961, էջ 364–366:

² Նույն տեղում, էջ 370–372:

³ Ա. Մանուչյան. Քուրդ Ա Վաչուտյանի երկու արձանագրության վերծանություն. – YSU.am/files/03A_Manucharyan.pdf.

կառուցել է Աստվածընկալի Կաթողիկե եկեղեցին, մինչև 1250 թ.՝ նաև գավիթը⁴, նույն ժամանակներում կառուցել է Եղիպատրուշի եկեղեցին ու գավիթը⁵, 1250 թ. ավարտել է Հովհաննաականքի գավիթի կառուցումը⁶, 1255 թ.՝ Սաղմոսականքի գրատան կառուցումը⁷։ Քուրդ Ա-ն պայքարել ու հասել է նրան, որ հայոց Կոստանդին Բարձրաբերդցի կաթողիկոսը 1243 թ., ի բավարարումն Քուրդ Ա-ի պահանջի, հիմնել է Անբերդի եպիսկոպոսական անկախ թեմը՝ Հովհաննաականք կենտրոնով, որի կոնդակը 1245 թ. Հովհաննաականք է հասցրել Վարդան Արևելցին։ Քուրդ Ա-ին և Խորիշահին 1240 թ. հյուրընկալվել է Արցախի ինքնակալ արքա Հասան Ջալալ Խաչենցին։ Նա գումար է նվիրաբերել Հովհաննաականքի եկեղեցուն, որի համար «սպասարարք տրա» պատարագ են մատուցել⁸։ Վաչուտյան գույզին 1247 թ. այցելել է Վայոց Ձորի կողմնակալ-փոխարքա, իշխանաց իշխան Պռոշը։ Նա մոր արևշատության համար Հովհաննաականքին նվիրաբերել է մեծ գումար, որի համար «ստացել է 10 պատարագ»¹⁰։ Վաչուտյան գույզին հյուր է նաև եղել Կիլիկիայի Հայոց Հեթում Ա արքան։

Պատմական հենք

Հեթում Ա արքայի Կարակորում մեկնող դեսպանախմբի մեկնումից առաջ և վերադարձից հետո Վարդենիս գյուղում հանգրվանելու մասին առկա է երկու հիշատակություն։ Առաջին հիշատակությունը թողել է, ինչպես արդեն նշեցինք, դեպքերի ականատես պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին։ Նա գրել է. «Մեծահաւատ և քրիստոսասէր արքայն հայոց Հեթում, որ ի կողմանս Կիլիկեցոց... եկն ի Կարս քաղաք։ Եւ տեսեալ զՎաչու-նուինն, որ զօրապետ էր թաթար զօրուն՝ որ յԱրևելս, և զայլ մեծամեծսն, և պատուեալ ի նոցունց, զտեղի առ յոտն Արագածու՝ հանդէպ լերինն Արայի, ի գիւղն որ կոչի Վարդենիս, ի տանն իշխանին, զոր Քուրդ անուանէին, հայ ազգաւ, կրօնիւք քրիստոնէայ. և որդիք իւր Վաչէ և Հասան, և կին նորա Խորիշահ յազգէ Մամիկոնէից, դուստր Մարգարանայ քոյր Ասլան բեկին և Գրիգորոյ ...»¹¹ (ընդգծումները մերն են – Տ. Պ.)։

⁴ Տ. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն ց. Աստվածընկալի վանքը. – «Էջմիածին», 1978, Գ, էջ 57–61։

⁵ Տ. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն ց. Մռավյան գյուղի Աստվածածին եկեղեցին և արձանագրությունները. – ՊԲՀ, 1981, № 3, էջ 289–294։

⁶ Կ. Ղ ա ֆ ա դ ա ր յ ա ն. Հովհաննաականքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1948, էջ 82–83։

⁷ Տ. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն ց. Սաղմոսականք. – «Էջմիածին», 1981, Դ, էջ 55–58, ն ու յ ն ի՝ Սաղմոսականքի գրացուցակի գրվելու ժամանակը. – ՀԽՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1981, № 1, էջ 82–84։

⁸ Կ. Ղ ա ֆ ա դ ա ր յ ա ն. Հովհաննաականքը և նրա արձանագրությունները, էջ 95։

⁹ Նույն տեղում, էջ 81։

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 91։

¹¹ Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 364–365։

Երկրորդ հիշատակությունն առկա է բանակցությունների գնացած Հեթում Ա արքայի եղբոր՝ զորավար, իրավագետ, պատմիչ, դեսպանախմբի անմիջական մասնակից Սմբատ Սպարապետի մոտ: Նա գրել է. «Ի թուին ՉԲ /1253/ Հեթում արքայն Հայոց փոխեաց զինքն ի կերպս սպասաւորի գրաստու, և ել յերկրէ իւրմէ Կիլիկոյ սակաւ արամքք և դէմ եղեալ գնայր յարեւելս առ ազգն նետողաց, առ իսանն որ կոչէր Մանգոյ ... Եւ հասին մինչ ի սահմանս Թեոդուպօլեաց, ի տեղի ուրումն որ կոչի Վարդենի, և իջեկանեցան ի տուն ուրումն իշխանի Քուրդ անուն, և մնային ընծայիցն զոր պատրաստեալ էին իսանին, զի հասուցեն յերկրէն Կիլիկոյ ...»¹² (ընդգծումները մերն են – Տ. Պ.):

Նշենք՝ Կիրակոս Գանձակեցին երկու անգամ է օգտագործել Վարդենիս անունը, իսկ Սմբատ Սպարապետը մեկ անգամ նույն բնակավայրին տվել է Վարդենի¹³ անունը: Վարդենիս-Վարդենի գյուղի այս երկու հիշատակությունները XIII դ. այլ հեղինակների, հիշատակարանագիրների կողմից չեն կրկնվել:

Հայ պատմաբաններից Հեթում Ա-ի՝ Վարդենիս գյուղում հանգրվանելու փաստին 1770–1780-ական թվականներին անդրադարձել է Միքայել Չաւկանը: Նա իր աշխատությունում ճշտությամբ շարադրել է պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու տեղեկատվությունը¹⁴, առանց անդրադառնալու Վարդենիս գյուղի տեղորոշման խնդրին: Մ. Չաւկանը անտեղյակ է եղել Սմբատ Սպարապետի կողմից նույն գյուղին տրված Վարդենի անվանը¹⁵:

Մխիթարյան միաբանության մեկ այլ անդամ՝ Ղևոնդ Ալիշանը, 1890 թ. տպագրած «Այրարատ» գրքում Նիզ (Ապարան) գավառի գյուղերը ներկայացնելիս գրել է, որ Գանձակեցու հիշատակած Վարդենիս գյուղը և Զաքարիա Քանաքեռցու¹⁶ մոտ Վարդենուց¹⁷ գյուղն

¹² Սմբատ Սպարապետ. Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 229–230:

¹³ Ամենայն հավանականությամբ, Սմբատ Սպարապետի հիշողությունից վրիպել է Վարդենիս բնակավայրի անվան վերջին **ս** տառը:

¹⁴ Միքայել Չաւկան. Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ տեառն 1784, Վենետիկ, 1786, էջ 248–249:

¹⁵ 1848 թ. Մ. Ֆ. Բրոսեն Էջմիածնի վանքի գրադարանում հայտնաբերել է Սմբատ Սպարապետի ժամանակագրության երկու ձեռագիր օրինակ, որոնց հիման վրա 1856 թ. Ոսկան Հովհաննիսյանցը հրատարակել է «Սմբատայ Սպարապետի եղբոր Հեթոյ առաջնոյ արքայի Հայոց Պատմութիւն Յունաց ի Կոստանդնուպօլիս և Հայոց Մեծաց ըստ կարգի ժամանակաց» խորագրով գիրքը, ապա 1859 թ. Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանցը Փարիզում լույս է ընծայել երկրորդ հրատարակությունը՝ «Տարեգիրք արարեալ Սմբատայ Սպարապետի հայոց որդոյ Կոստանդեայ կունին Կոռիկոսոյ» վերնագրով: Քիչ ավելի ուշ (1876 թ.) հայտնաբերվել է ևս մեկ ձեռագիր օրինակ, որը հրատարակվել է 1956 թ. Սերովբե Ազյանի կողմից: Այս հրատարակությունն առավել ամբողջական է և միայն դրանում է հիշատակվել Վարդենի գյուղի անունը (տե՛ս Սմբատ Սպարապետ. նշվ. աշխ., էջ 230):

¹⁶ Ղ. Ալիշանը գրում է առանց աղբյուրը նշելու:

¹⁷ Զաքարիա Քանաքեռցի. Պատմութիւն: Կոնդակ Սուրբ ուխտին Յօհաննու վանից, աշխատ. Արմեն Վիրաբյանի (այսուհետ՝ Զաքարիա Քանաքեռցի), Երևան, 2015, էջ 180: Մեր

օտար անունով անվանափոխված Կիլիկիա՝ գյուղն է՝: «Այրարատ»-ը շարադրելիս մեծ-անուն գիտնականի ձեռքի տակ չի եղել 1876 թ. հայտնաբերված Սմբատ Սպարապետի ուղեգրության ձեռագիրը, և նա դրան չի անդրադարձել: Նշենք՝ «Հայաստան» գրքում Ալիշանը Հեթում Ա արքայի դեսպանախմբի պատմությունը ներկայացրել է Գանձակեցու տարբերակով և թիվ 10 ծանոթագրությունում նշել է նաև Սմբատ Սպարապետի ձեռագրի հիշատակությունը Վարդենի գյուղանունով¹⁹:

Հետագա տարիներին հայ պատմաբանները Վարդենիս բնակավայրը հիշել են միայն Հեթում Ա արքայի Կարակորում այցի հետ կապված²⁰:

Ավերված Անբերդ իշխանանիստի փոխարեն նոր Վարդենիս ուստանը

1205 թ. Զաքարե Բ շահնշահը հիմնել է Այրարատի կողմնակալությունը²¹ և կողմնակալ²² նշանակել Վաչե Ա Վաչուտյանին²³՝ շնորհելով նրան բարձրագույն իշխանաց իշխան²⁴

համոզմամբ, Վարդենուց բառի վերջին ց տառը ձեռագիր տ տառի սխալ ընթերցման արդյունք է եղել է Վարդենուտ:

¹⁸ Ղ. Ալիշան. Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 253:

¹⁹ Ղ. Ալիշան. Հայաստան, Վենետիկ, 1901, էջ 461–462:

²⁰ Լ. Հ. Բաբայան. Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը XIII–XIV դարերում, Երևան, 1964, էջ 375, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանում (IX դ. կեսերից մինչև XIV դ. կեսերը), Երևան, 1976, էջ 618, «Հայկական սովետական հանրագիտարան». Քուրդ Ա Վաչուտյան, հ. 11, Երևան, 1985, էջ 284, Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Ս. Մելիք-Բախչյան, Հ. Խ. Բաբայան. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, Երևան, 1998, էջ 782, Հ. Խաչատրյան, Ս. Պետրոսյան և Գ. Հայկազունք: Հայ գորավարներ, ռազմական, պետական գործիչներ, դիվանագետներ: Քուրդ Ա Վաչուտյան, Երևան, 2002, էջ 683, «Հայկական համառոտ հանրագիտարան». Քուրդ Ա Վաչուտյան, հ. 4, Երևան, 2003, էջ 593, Բ. Բաբայան. Հեթում Ա արքան՝ միջնադարի հանձարեղ դիվանագետը, Էջմիածին, 2009, էջ 84 (հեղինակը սխալմամբ Արագածոտն գավառի Վարդենիս գյուղը ներկայացրել է Սյունիքի կազմում), Ս. Հայազն (Պետրոսյան և Գ.), Հ. Պետրոսյան և Գ. 200 հայ գորավարներ: Շահնշահ Ա Զաքարյան, Երևան, 2011, էջ 57, Ս. Պետրոսյան և Գ. Գիւղն, որ կոչի Վարդենիս ի Նիզ գավառի, Երևան, 2018, էջ 172, Մ. Մանուկյան. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը, քաղաքներն ու գյուղերը: Վարդենիս: Երևան, 2013, էջ 202, Г. Г. Микаелян. История Киликийского армянского государства. Ереван, 1952, с. 305–308; Aanie et Jean-Pierre Mahe, Histoire de L'Arme`nie des origines a nos jours. Perrin, 2012, p. 367.

²¹ Կողմնակալություն՝ ծայրագավառների կուսակալություն, կողմնապահություն, կողմնապետություն (տե՛ս Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. III, Կ–Մ, Երևան, 1974, էջ 170):

²² Կողմնակալ՝ Հին Հայաստանում ծայրագավառների կուսակալ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 169), համագործ փոխարքա՝ պետության ծայրագավառը կառավարող բարձրաստիճան պաշտոնյա՝ մեծ լիազորություններով, տեղում փոխարինում է թագավորին և գործում նրա անունից (տե՛ս Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. IV, Զ–Ջ, Երևան, 1980, էջ 664):

կոչում: Վերջինիս կառավարման իրավունքով տրվել է Այրարատի նահանգի տարածքը՝ Մուրթ Մարիով հանդերձ, ինչպես նաև՝ ժառանգական իրավունքով Արագածոտն, Նիգ գավառներն ամբողջությամբ, Անբերդի գավառամասը և Շիրակի գավառի հարավային հատվածը մինչև Երասխաձոր²⁵: Վաչե Ա իշխանաց իշխանը կողմնակալության իշխանանիստ է դարձրել Անբերդ բերդաքաղաքը²⁶:

1220-ական թվականների սկզբից Վաչե Ա իշխանաց իշխանին գահակցել է ավագ որդին՝ Քուրդ Ա Վաչուտյանը (գահակալել է 1233/34–1270-ական թվականներին), ով XIII դ. ամենանշանավոր պետական-ռազմական գործիչներից մեկն էր:

Սակայն Այրարատի երկրորդ կողմնակալ (փոխարքա) Քուրդ Ա Վաչուտյան իշխանաց իշխանը Կիլիկյան Հայաստանի Հեթում Ա արքային 1254 թ. ընդունել է ոչ թե Անբերդ բերդաքաղաքում, այլ՝ Վարդենիս գյուղում: Ինչո՞ւ է պայմանավորված Անբերդի փոխարեն Հեթում Ա արքայի ընդունելության փաստը Վարդենիսում:

1236 թ. մոնղոլական երեսուն հազարանոց բանակը մտել է Հայք-Հայաստանի տարածք: Թշնամու բանակը ճամբար է դրել Գեղարքունյաց ծովի ափին: Պատերազմական միասնական որևէ գործողություն հայկական պետության, առանձին իշխանավորների կողմից չի ձեռնարկվել: Հիսուն տարի անկախ ապրած Հայք-Հայաստանի ճակատագիրը որոշվել է. «Չաղաղա նոյինն էառ զԼոռէ քաղաք և որք յայնը կողմանէ գաւառք: Դոլաղա նոյինն՝ զԿայէն բերդ, ուստի հանին զԱւագն տէր երկրին, և մեծն Չորմաղանն՝ զԱնի և զԿարս և զԱրձակալան, Ղատաղա նոյինն՝ զկողմանս Չարեքին, զԳետաբակուց և զՎարդանաշատու: Իսկ Մոլար նոյինն ի բաժնի առեալ զբերդս գաւառաց մեծ իշխանի Վահրամայ և նախ առնու զՇամքոր հնարիւք. և Վահրամ որդուլն Աղբուղայի. փախչի տեղուջէ ի տեղի, մինչև գիտաց, եթէ խնայեն ի հնազանդեալս՝ որք կամօք խոնարհին ի ձեռս նոցա ...» (ընդգծումները մերն են – Տ. Պ.)²⁷: Եվ Ջաքարե Բ շահնշահի հիմնած հզոր, շուրջ հիսուն հազարանոց պետական և իշխանական տների մոտ քառասուն հազարանոց բանակի, նույնքան աշխարհագոր մարտադաշտ հանելու

²³ Վաչե Ա իշխանաց իշխան (գահակալել է 1205–1230-ական թվականներին)՝ Այրարատի կողմնակալության-փոխարքայության հիմնադիր, Վաչուտի որդի, Մարգսի թոռ:

²⁴ Իշխանաց իշխան՝ երկրի, երկրամասի, քաղաքի, նահանգի կառավարիչ, ղեկավար: Արաբական տիրապետության ժամանակ Բագրատունյաց տոհմի նախարար, որին ամիրապետները ճանաչում էին նախարարների ավագ և հանձնում երկրի կառավարչությունը (տե՛ս Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. II, Զ–Ծ, Երևան, 1972, էջ 344):

²⁵ Ջաքարիա Քանաքեռցի, էջ 183:

²⁶ Տ. Պետրոսյան ց. Անբերդի ամրոցը. – «Հայկական բանակ», 2018, թիվ 1–2, էջ 246–253, նույնի՝ Անբերդի ազատագրումը. – Խաչատուր Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ «Հայագիտական հանդես», 2018, թիվ 2, էջ 160–167:

²⁷ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 144–145:

կարողություն ունեցող Հայք-Հայաստանն առանց կռվի «անվաստակ և առանց աշխատութեանց»²⁸ մոնղոլների կողմից նվաճվել է:

Այրարատի կողմնակալություն-փոխարքայությունը հարավից Անի մայրաքաղաքի դարպասն էր և նույնպես մտել է Չարմաղանի գրավելիք տարածքի մեջ: Հետևելով մեր երկրի փաստացի տիրակալներից Հայաստանի և Վիրքի միացյալ պետության պաշտպան Ավագ Ջաքարյանի²⁹, Գագի, Տավուշի, Գարդմանի, Տերունականի և այլ գավառների կողմնակալ Վահրամ Ջաքարյան Գագեցու³⁰, XIII դ. ռազմաքաղաքական գործիչ, ինքնակալ³¹, արքա³², թագավոր³³, կողմնակալ³⁴ Հասան Ջալալ Դոլոյի և մյուս իշխանավորների օրինակին, իր տարածքներն ավերումից զերծ պահելու նպատակով, Այրարատի փոխարքա Քուրդ Ա իշխանաց իշխանը ևս հավատարմության երդում է տվել մոնղոլ գորավարին:

Մոնղոլ նվաճողները ընդունել են հայ իշխանների հպատակության երդումը, բայց նրանց պաշտպանության հնարավորությունից զրկելու նպատակով ավերել են վերջիններիս բերդամրոցները, նաև՝ Այրարատի կողմնակալության-փոխարքայության Անբերդ իշխանանիստը: Ամենայն հավանականությամբ, ավերվել են նաև Աշտարակի, Կարբիի, Աստվածընկալի բերդերը: Այս դեպքերը կատարվել են 1237–1238 թթ.:

Փոխարքա Քուրդ Ա իշխանաց իշխանի առջև ծառացել է նոր ուստան ունենալու խնդիրը: Այդ նպատակով կողմնակալության-փոխարքայության հյուսիսարևելյան հատվածում՝ Նիգ (Ապարան) գավառի կենտրոնական մասում, իշխանաց իշխանի դռան ճարտարապետները Վարդենիս-Վարդենի գյուղում 1238–1240 թթ. ընթացքում կառուցել են նոր իշխանանիստ:

Վարդենիս գյուղը

Վարդենիս գյուղի տեղադրությանն անդրադարձել է միայն Ղ. Ալիշանը³⁵: Նա գրել է, որ Կիրակոս Գանձակեցու նշած Վարդենիս ու Ջաքարիա Քանաքեռցու հիշատակած Վարդենուց³⁶ գյուղերը նույնն են և «Այրարատ» գրքում գրել է. «125. Դարձցուք յաջակողմն

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Կիրակոս Գանձակեցու, էջ 320:

³⁰ Կ. Ղաֆադարյան. Հաղթատ. ճարտարապետական կառուցվածքները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1963, էջ 202, տե՛ս նաև Տ. Հայազն. Տիկնալք փառկասուն Հայոց աշխարհի, գիրք Ա, Երևան, 2005, էջ 48–49:

³¹ Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5, Արցախ, կազմ.՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 38, արձ. 82, էջ 41, արձ. 85:

³² Նույն տեղում, էջ 88, արձ. 268, էջ 116, արձ. 387, էջ 120, արձ. 400: Տե՛ս նաև Դիվան հայ վիմագրության, պր. 3, Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, կազմ.՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 238, արձ. 779:

³³ Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5, էջ 15, արձ. 12:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 41, արձ. 84:

³⁵ Ղ. Ալիշան. Այրարատ, էջ 253:

³⁶ Ջաքարիա Քանաքեռցի, էջ 180:

Քասաղայ, յարեմուտս, և ի համանուն աւանն, յորմէ իբր կիսով փարսախաւ հեռի ընդ արեւելս Հր. առ գետեզերքն կայ Մուլքի գիւղ ...³⁷: Նոյնքան հեռի ի սմանէ և նովին դրիւք արեւելեան հարաւոյ, Կիւլլիճէ գիւղ իբր 35 տամբք Հայոց և Ս. Աստուածածին եկեղեցեաւ: Չսա համարիմ /Կիւլլիճէ կոչելով/ Վարդենիս կոչեցեալն ի նախնեաց կամ Վարդենուց գետ, զի չիք քան զայս դիպան և անուամբ և դրիւք՝ նշանակեալ ի Կիրակոսէ պատմչէ. «ի գիւղն, որ կոչի Վարդենիս», ուր արքայն Հեթում Ա յերթալն առ Մանգու Ղան Թաթարաց՝ եկն և հանգեաւ. «ի տանն իշխանին՝ զոր Քուրդ անուանէին, Հայ ազգաւ, կրօնիւք քրիստոնեայ ... : ... Եւ զի վկայէ բանդ զՎարդենիս լինել ոստան մեծի իշխանիդ այդ Քրդի, զորոյ նախնեացն և սերրնորոց բազում յիշատակս տեսաք ի կողմանս Արագածոտան ... »³⁸ (ընդգծումները մերն են – Տ. Պ.): Մեծ հայագետը, ամենայն հավանականությամբ, Վարդենիս-Վարդենուցի և Կիւլլիճէի նույնականացման եզրահանգման է եկել պարզ վերլուծության արդյունքում. անվան օտարացնողներն ուղղակի Վարդենիս տեղանունը թարգմանել և վերածել են Գյուլլուջայի³⁹, փաստորեն, գյուլ՝ վարդ, ուջա՝ տեղ իմաստով, այսինքն՝ Վարդենիս-Վարդի տեղ:

Ղ. Ալիշանը Վարդենիսի հետ նույնացրել է նաև Վարդենուց գյուղը, քանի որ նրան հայտնի չի եղել 1616⁴⁰ և 1644⁴¹ թթ. երկու հիշատակարան, որոնցում Նիզ-Ապարան գավառի բնակավայրերի թվում հիշատակվել է «վարդ» գոյականով սկսվող ևս մեկ բնակավայր՝ Վարդենուտ անունով⁴²: 1616 թ. հիշատակարանում տրվել է գյուղի՝ արդեն օտարացված անունը միայն՝ Շիրադալա, իսկ 1644 թ. հիշատակարանում տրվել է գյուղի հայկական Վարդենուտ և գյուղի օտարացված Շիրադալա անունը⁴³: Այդ հիշատակարանները հայտնաբերվել են 1930-ական թվականներից հետո միայն: Նրան հայտնի էր Ջաքարիա Քանաքեռցու հիշատակած Վարդենուցը, որի «վարդ» արմատով սկսվելը, դրա մասին որևէ այլ տեղեկություն չունենալու հանգամանքը, որով այն կոչվել էր այլ բնակավայր, մեծ գիտնականը Վարդենիսն ու Վարդենուցը նույնացրել է:

Շուրջ հարյուր տարի Ղ. Ալիշանի կարծիքը եղել է միակը:

³⁷ 2007 թ. վերանվանվել է Կայք:

³⁸ Ղ. Ալիշան. Այրարատ, էջ 252–253:

³⁹ Այդ հնչողությամբ է այն հասել մեր օրերը և 1946 թ. հուլիսի 15-ին Հայաստանի բնակավայրերի անվանափոխության հանձնաժողովի կողմից Գյուլլուջա անունը վերանվանվել է Վարդենիս:

⁴⁰ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601–1620 թթ.), հ. Ա, կազմ.՝ Վ. Հակոբյան, Աջ. Հովհաննիսյան, Երևան, 1974, էջ 583:

⁴¹ Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան (այսուհետ՝ ՄՄ), ձեռ. 2180, 416 քթերթ:

⁴² Քանաքեռցու պատմությունից հայտնի Վարդենուց գյուղը Ղ. Ալիշանը նույնացրել է Վարդենիսի հետ, մինչդեռ Վարդենուց գյուղը վերջինիս մոտ Վարդենուտն է:

⁴³ Շիրիդ/ա/լե գյուղի անունը ևս 1946 թ. վերանվանվել է Վարդենուտ:

Վարդենիս-Վարդենի իշխանանիստը

Որտե՞ղ է գտնվել Վարդենիս-Վարդենի գյուղը:

Ցավոք, Նիզ (Ապարան) գավառի բնակավայրերի անուններից միայն հաստուկենտ անուններ են հասել մեզ, ինչպես Նիզատունը (VII դարի «Աշխարհացոյց»)⁴⁴, Փառաժնակերտը՝ Եզր կաթողիկոսի ծննդավայրը (VII դար)⁴⁵, Եղիպատրուշը՝ Եսայի կաթողիկոսի ծննդավայրը (VIII դար)⁴⁶, Թեղենյաց վանքը՝ Վահան Գողթնեցու պատապարանը (VIII դար)⁴⁷, Չկնավաճառը՝ 910 թ. հայ-արաբական ճակատամարտի վայրը⁴⁸, Ափնան՝ հիշված XIII դ. կեսերին Սաղմոսավանքի արձանագրություններից մեկում⁴⁹, Վարդենիս-Վարդենին՝ Քուրդ Ա-ի իշխանանիստը, որոնք հիշատակված է Կիրակոս Գանձակեցու և Սմբատ Սպարապետի կողմից (XIII դ. կեսին):

1604 թ. շահաբասյան բռնազաթից հետո հայկական բոլոր բնակավայրերի նման Նիզ (Ապարան) գավառի բնակավայրերի անունները ևս օտարացվել են:

Մատենադարանի 7862 թվահամարի Ավետարանի 10ր էջին 1616 թ. արձանագրվել է. «Ես՝ Տէրուն էրեցի տղայ Անտոնս, իմ մայր Մինէն, հետնայ մարդն Խաչայտուրն ձախեցինք Աւետարանս Մինասին, իւր որդի տէր Դաւթին, ի թվին ՌԿԵ /1616/, ի հայրապետութիւնս ս. Նշանիս Սաղմոսայվանից տէր Մանուէլ արքեպիսկոպոսին, ի գլխուն, որ կոչի Շիրադալա, ի ոտն Արագածու»⁵⁰ (ընդգծումները մերն են – Տ. Ղ.):

1644 թ. մի ձեռագրի գրիչ Սահակը հիշատակել է Նիզ (Ապարան) գավառի որոշ գյուղերի օտարացված և զուգահեռ հայկական պատմական անունները՝ Քասաթ, Ճանձիկ, Աղբերակք, Ճերմակ վանք /Ալաքուչակ/, Արագած (Թաքյադու), Խոտավետ (Բլխեր), Վարդենուտ (Շիրադալա), Նիզատուն (Ղալաչա), Ափնագուդ, Չորագլուխ (Գյուլաբլու), Եղիպատրուշ (Տաւջու), Ծառաիշեն (Մոլադասում), Երնջատափ (Ղարաբուլաթ), Թեղենյաց վանք⁵¹: XVII դ. վերջին պատմիչ Քանաքեռցին իր պատմության 2 գլխում հիշատակել է սպարանյան մի

⁴⁴ Ս. Տ. Երեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի»-ի: (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963, էջ 72:

⁴⁵ Պատմություն թիւն Սեբեոսի, աշխատ. Գ. Վ. Արզարյանի, Երևան, 1979, էջ 129:

⁴⁶ Պատմություն Ղեւոնդեաց Մեծի Վարդապետի հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 167 և հետո:

⁴⁷ Տ. Պետրոսյան. Թեղենյաց վանքը որպես մշակութային կենտրոն. – ՊԲՀ, 1982, № 1, էջ 121–129:

⁴⁸ Պատմություն Յովհաննու կաթողիկոսի, Երուսաղեմ, 1867, էջ 271:

⁴⁹ Տ. Պետրոսյան. Նիզ-Ապարանի պատմաձարտապետական հուշարձանները, Երևան, 1988, էջ 27:

⁵⁰ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601–1620 թթ.), էջ 583:

⁵¹ ՄՄ, ձեռ. 2180, 416 քթերթ:

շարք գյուղերի հայկական անուններ՝ Վարդաբլուր, Վարդենուց, Աբնագեղ, Ճարճակես, Խոտավես, Քասաղ⁵²:

Բնակավայրերի հայկական անունները մինչև օտարվելը երկարակյաց են եղել և դարերի ընթացքում գրեթե փոփոխությունների չեն ենթարկվել: Օրինակ՝ Եսայի կաթողիկոսի ծննդավայր Եղիպատրուշը հիշվել է VIII դարից և գրեթե ինը դար հետո ևս: Նույն կերպ պահպանվել են Թեղենյաց վանքի, Ափնայի անունները:

Այս անվանաշարքից մեզ հետաքրքրում են Վարդենիս-Վարդենի և Վարդենուտ անունները⁵³: Առաջին երկուսը հաստատապես միննույն գյուղի անուններն են և հիշատակվում են XIII դարում ու գտնվել են «առ յտն Արագածու, հանդէպ լերինն Արայի, ի գիւղն որ կոչի Վարդենիս»⁵⁴: Վարդենուտը հիշվում է 1616 թ. (Շիրադալա), 1644 թ. (Վարդենուտ-Շիրադալա), 1690-ական թվականներին (Վարդենուց) և նույնպես գտնվել է Արագածի փեշին, Արայի լեռան դիմաց: Աշխարհագրորեն իրականում երկու բնակավայրերն էլ գտնվել են Արագածի փեշին, Արայի լեռան դիմաց՝ իրարից 8 կմ հեռավորությամբ:

1970-ական թվականների վերջերից ուսումնասիրել ենք Վաչուտյան ընտանիքի պատմությունը⁵⁵: Ելնելով նրանց տիրույթում հիշատակված Վարդենիս-Վարդենի և Վարդենուտ գյուղանունների նմանությունից, աշխարհագրական նույնական ներկայացումից՝ 1980-ական թվականների կեսերին Վարդենիս-Վարդենին նույնացրել ենք Վարդենուտի հետ⁵⁶:

Վարդենիս գյուղի տեղադրությունը և տեղում պահպանված հնությունները

Ինչպես գիտենք, Քասաղ գետը հոսում է Արագած սարի արևելյան եզրով՝ Ապարանի սարահարթը բաժանելով երկու մասի: Գետի հոսանքի աջ կողմը կիսազնդաձև զրադեցնում է Արագած սարը՝ իր հսկա, կլոր հատած կոնափիմով: Գետն արևելյան, հարավային ու

⁵² Զաքարիա Քանաքեռցի, էջ 180:

⁵³ Քանաքեռցու «Պատմութիւն հայոցից» հայտնի է, որ Նիգ (Ապարան) գավառում «վարդ» գոյականով սկսվող ևս մեկ բնակավայր է առկա՝ Վարդաբլուր: Սակայն այս բնակավայրը գտնվում է գավառի հյուսիսային եզրին, Շիրակ ու Լոռի տանող ճանապարհների խաչմերուկում և չի կարող նույնանալ Վարդենիս-Վարդենի կամ Վարդենուտ գյուղերի հետ:

⁵⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 321:

⁵⁵ Տ. Պետրոսյան ց. Թեղենյաց վանքը և նրա առաջնորդները. – «Էջմիածին», 1977, Ը, էջ 48–51, նույնի՝ Վաչուտյանների իշխանական տան եկեղեցաշինական գործունեությունը. – «Էջմիածին», 1977, Թ–Ժ, էջ 84–86, նույնի՝ Աստվածընկալի վանքը, էջ 57–61, նույնի՝ Սաղմոսավանք, էջ 55–58, նույնի՝ Սաղմոսավանքի գրացուցակի գրվելու ժամանակը, էջ 82–84 և այլն:

⁵⁶ Տ. Պետրոսյան ց. Քուրդ Վաչուտյանի իշխանանիստ Վարդենիս գյուղը. – «Սովետական մանկավարժ» (Երևան), 1987, - 6, էջ 53–56:

հարավարևմտյան կողմերով գոտևորում է Արագածի կոնը, գետի հոսանքի ձախ կողմում, հյուսիսից հարավ մինչև Հրազդան գետը, ձգվում է Ծաղկունյաց լեռնաշղթան, հարավ-արևմուտք շրջադարձի դիմաց՝ Արագածի և Ծաղկունյաց լեռների միջնամասում, հատնում է Արայի լեռը, որը սահմանազատում է Ապարանի սարահարթն Արարատյան դաշտից: Ծաղկունյաց լեռնաշղթայի ուղղահայաց շղթայից, իրարից որոշակի հեռավորությամբ, գուգահեռ ճյուղեր են առաջացել, որոնք մատների նման խրվելով Քասաղ գետից ձախ գտնվող սարահարթի մեջ, երբեմն հասնելով մինչև գետի հունը՝ այն բաժանել են մեծ ու փոքր հատվածների: Դրանցից առաջինը, որին տրվել է Ուղտասար անունը, մայր լեռնաշղթայից սկսվելով՝ հասնում է տարածքի կենտրոն Քասաղ (Ապարան) բնակավայրին: Երկրորդը դրանից հեռու է մոտ 6 կմ և ավարտվում է Քասաղ գետից 2 կմ հեռավորությամբ: Երրորդ ոտքը՝ Վարդենիսը, սկսվելով մայր լեռնաշղթայից, երկրորդից հեռու է մոտ 12 կմ և հասնում է Քասաղ գետի ափը: Մի այդպիսի ոտք-ճյուղ էլ մայր լեռնաշղթայից ձգվում ու հասնում է Արա լեռան ստորոտը:

Դեպի Քասաղ գետը ձգվող ոտքերի միջնամասերում ձևավորվել են կիսակլոր գոգավոր հարթություններ: Դրանցից ամենամեծը երկրորդ-երրորդ ոտքերի արանքում եղած հատվածն է: Այդ ձվաձև տարածքը բնականից լավ պաշտպանված է և բարեբեր: Աջ կողմից Քասաղ գետ են թափվում Արագածից սկիզբ առնող Վարդենիս և Յոթվերք գետակները: Երրորդ ոտքի սկզբնամասից սկսվող մի գետակ էլ ձախ կողմից Քասաղ գետ է թափվում: Երկրորդ ոտքից սկսվող անտառաշերտն ամբողջ գոգավորությամբ ձգվում է լեռան ստորոտից գրեթե մինչև գագաթը և հասնում մինչև երրորդ ոտքի ծայրը: Գոգավորության արևելյան կողմում, մայր լեռնաշղթայի ստորոտից հանքային ջուր է բխում: Այդպիսի մի աղբյուր էլ հոսում է երրորդ ոտքի ստորոտին՝ Քասաղ գետի գրեթե ափին: Մի մեծ աղբյուր բխում է Քասաղի աջակողմյան հատվածի քարաժայռերի տակից: Այդ աղբյուրին ներկա վարդենիսցիները Լուսաղբյուր անունն են տալիս: Տարածքի ջրային աղբյուրներից ամենամեծը, նախորդից 1,5 կմ հարավ, Արագածի լեռնաբազուկի ելուստին եղած 7 աղբյուրների շարքն է, որից հարավ եղած բնակավայրը Աղբերակք (Աղբյուրների ակ) անուն էր կրում, իսկ այդ աղբյուրները և դրանցից սկիզբ առնող գետակը Յոթվերք անունով է հայտնի:

Աշխարհագրական այս հատվածն ավելի քան հինգ հազար տարի բնակելի է եղել: Հին բերդի մնացորդներ կան երկրորդ լեռնաճյուղի հիմնային մասում, որտեղ ուղղահայաց ժայռեր են, և դրանց հիմնային հատվածներում շարված պատերով, ամենափոքր միջոցներով բավականին դժվարամատչելի պաշտպանական կառույց է ստեղծվել: Դրանից հարավ՝ դեպի Բջնի տանող ձորակի վերնամասում, լեռան ուղղանկյուն գագաթամասում եղել է հզոր կիկլոպյան բերդ: Երրորդ լեռնաճյուղի դիմաց՝ Քասաղ գետի աջ կողմում, սարահարթի մուտքի մոտ, ընդարձակ քառակուսի տարածքի վրա մ. թ. ա. III-II-րդ հազարամյակներից գոյատևած հզոր պաշտպանական բերդ-բնակավայր էր՝ Ձկնավաճառ

անունով: Դրանից աջ՝ Ճերմակ վանք⁵⁷ բնակավայրի մոտ, եղել են 4-5 հազար տարեկան բնակավայր և միջնադարյան բերդ-դղյակ: Պաշտպանական հզոր կառույց է եղել Արագած սարի արևելյան ստորոտին, սարի գագաթից սկսվող ու մինչև ստորոտ իջնող ձորի միջնամասում: Արագած սարի հյուսիսային լեռնամուտքի մոտ, Քասաղ /Ապարան/ քաղաքի արևմտյան կողմի ելուստներից մեկի վրա, Քասաղ գետի ձախ կողմի բարձրադիր հատվածում, ինչպես գիտենք, եղել է շուրջ հինգ հազար տարի անընդմեջ գոյատևած հզոր բերդաքաղաք:

Այդ միջավայրում՝ բոլոր կողմերից պաշտպանված տարածքում, Քասաղ գետի հոսքի աջ կողմում, Արագած սարի ստորոտին, Արայի լեռան դիմաց, Արագածից իջնող լեռնագանգվածի գոգավոր ելուստների բարենպաստ հատվածներում, հազարամյակներ առաջ բնակավայր է հիմնվել: Գյուղը միջնադարում ունեցել է Վարդենիս⁵⁸ անունը, որի բնակելի թաղամասերը ձևավորվել են հարմարավետ բլրակների վրա: Այդ բնակավայրում էլ Քուրդ Ա իշխանաց իշխանը 1238 թ. սկսել է հիմնել իր նոր ոստանը: Գյուղը երկու մասի բաժանող ձորով հոսող Վարդենիս գետակի հոսքի ձախակողմյան բարձրադիր հատվածում սկսվել է դղյակի և այն պաշտպանող բերդապարսպի կառուցումը: Ճարտարապետը դղյակը հիմնել է ելուստի վրա՝ հյուսիս-հարավ ուղղությամբ: Ճակատամասը շարվել է մուգ գույնի սրբատաշ տուֆաքարով⁵⁹: Դղյակից մոտ 50 մ արևելք՝ ձորի ափից սկսած հարավ-հյուսիս ուղղությամբ, կառուցվել է պարիսպ, որի վրա երեք կիսակլոր բուրգեր են եղել, ինչպես Անբերդի վերակառուցված ճակատամասում: Տեղանքի առանձնահատկությունից ելնելով՝ պարիսպը շարունակվել է արևելք, ապա կրկին թեքվել դեպի հյուսիս՝ մոտ 50 մ: Այդտեղ կառուցվել է մեծ բուրգ, որի ստորին մասը մոտ 7 մ բարձրությամբ հարմարեցված էր տեղանքին, իսկ դրա վերնամասում ընդարձակ կլոր, սնամեջ բուրգ էր, որի կտուրը ծածկված էր, ներսատարածքը սվաղված էր անջրաթափանց սվաղով: Արևմտյան պատի վրա ուներ փոքր մուտք: Ամենայն հավանականությամբ, օգտագործվել է որպես պահեստարան: Հենց այդ բուրգի մոտ է գտնվում ժայռաքարերի տակից հոսող Լուսադքյուրը, որի սառնորակ, քաղցրահամ ջուրը պարսպի տակով հոսել և ջրվեժի տեսքով թափվել է ներքև ու ձախ կողմից խառնվել Վարդենիս գետակին: Բերդապարիսպը մոտ 250 մ ձգվել է արևելք, ապա թեքվել է հյուսիս, ձվաձև շրջագծով գնացել արևմուտք, իր մեջ առել երկու բնակելի թաղ և շրջվելով դեպի արևմուտք՝ հասել է ձորաբերանին, ամբողջացրել բերդատարածքը, ընդհանուր շրջապարսպելով մոտ 5

⁵⁷ Ներկայիս Քուչակ գյուղը, որը գտնվում է Ապարանի տարածաշրջանում:

⁵⁸ Վարդենիս գյուղի բոլոր կողմերում մասրենու թփեր են, որոնք զարնանը ծաղկում են՝ վարդագույն երանգ ստանալով: Դրա արդյունքում էլ տեղի բնակիչները տարածքին տվել են Վարդենիս (վարդի տեղ) անունը:

⁵⁹ Ապարանյան կարծիքով, բայց լավ մշակվող տուֆաքարերի հանքերը մոտ էին և լավագույնս ծառայել են շինարարության համար: Մի քանի տարի անց նույն հանքաքարով կառուցվել են Եղիպատրուշի, Աստվածընկալի կաթողիկե եկեղեցիներն ու գավիթները, Սաղմոսավանքի գրատունը:

հա տարածք: Դրանք բավականին մեծ, ընդարձակ կառույց է եղել՝ ազնվական ապրելակերպի բոլոր հարմարավետություններով, որի հարկայնության մասին դժվար է դատողություն անել: Այն կարող էր Անբերդի դրակի նման լինել եռահարկ, Վարդենուտի դրակի նման լինել կրկնահարկ: Հաստատապես ունեցել է նկուղային մաս, որը երևում էր հետագայում կառուցված դպրոցի՝ շենքի շարունակությունը կազմող փոսից և նկուղային հարկից⁶⁰: Բերդն ունեցել է երեք մուտք: Մեկը գտնվել է արևմուտքում: Այդ դռնից սկսվող ճանապարհը 2 կմ միացել է Արագածի ստորոտով անցնող Դվին-Լոռե բերդ-Վիրք պողոտային: Երկրորդ մուտքը գտնվել է մեծ բուրգի և Լուսաղբյուրի մոտ ու ճանապարհ էր դեպի Քասաղ գետ և շրջակա բնակավայրերը: Այն միացել է Արայի լեռան աջակողմով Արարատյան դաշտից եկող և դեպի Ապարան, այնտեղից Լոռե բերդ գնացող պողոտային: Երրորդ դուռը բերդի հյուսիսային կողմում էր և այդտեղից սկսվող ճանապարհը գնացել է դեպի Քասաղ (Ապարան) բնակավայրը:

Գյուղը երկու մասի բաժանող ձորի աջակողմյան բարձրադիր տարածքում՝ երեք կողմից դժվարամատչելի բարձրության գլխամասում, դրանք կառուցելուն զուգահեռ, կառուցվել է բերդ-ամրոց: Տեղանքի շուրջ 1,5 հա հնգանիստ շրջանաձև տարածքը պարսպապատվել է: Պարիսպները շարված են մի կողմից տաշած, ինչպես նաև՝ անմշակ տեղական որձաքարով: Որոշ հատվածներում պարիսպն ունեցել է 3-4 մ հաստություն: Ամրոցի միակ մուտքը եղել է հյուսիսարևելյան կողմից, որի դիմաց բավական ընդարձակ տարածք ևս ամրացվել է կրկնապարսպով: Ամենայն հավանականությամբ, այս ամրոցը կառուցվել է փոխարքայի թիկնապահ զնդերի համար, որի ներսում եղել են տարբեր կառույցներ, իսկ դիմացը՝ բավականին ընդարձակ բնակելի թաղամաս:

Նոր իշխանանիստի հոգևոր պահանջները բավարարելու համար, դրակից արևելք՝ ձորակի մեջ՝ Լուսաղբյուրից հոսող առվակի աջ կողմում, կառուցվել է միախորան եկեղեցի: Բերդատարածքից դուրս են մնացել Յոթվերքի աղբյուրաշարի մոտ եղած Աղբերակը թաղը, դրակի հյուսիսային կողմում գտնվող թաղը, արևելյան կողմում՝ բլրագլխի եկեղեցու շրջակայքի թաղ, Լուսաղբյուրի առվակի ձախ կողմում գտնվող թաղը, հին և նոր եկեղեցիների միջև գտնվող թաղը, արհեստական առվի մոտ գտնվող թաղը, արհեստական առվի վրա գտնվող ջրաղացի շրջակա թաղը⁶¹: Գյուղի թաղամասերը իրար հետ կապվել են 7-8 քայլ լայնությամբ ճանապարհներով, որոնք առայսօր գործում են:

Վարդենիս գյուղի բնակիչները զբաղվել են հողագործությամբ, անասնապահությամբ, մեղվապահությամբ: Բարենպաստ, անձրևոտ տարիներին հացահատիկի երկու տարվա բերք են ստացել, անասունների նախիրներն ու ոչխարի հոտերն ամբողջ ամառ կերակրվել

⁶⁰ Տ. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն ց. Նիգ-Ապարանի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, էջ 52-53:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 52-53: Տե՛ս նաև Տ. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն ց. Վաչուտյաններ, Երևան, 2001, էջ 149, ն ու յ ն ի՝ Վարդենիս. հանրագիտարան, Երևան, 2009, էջ 33 (ամրոցի հատակագիծը տեղադրված է 139-րդ էջում):

են Արագած սարի, Ծաղկունյաց լեռնաշղթայի բարեքեր մարգագետիններում: Գյուղացիները զբաղվել են վայրի կենդանիների որսով, ձկնորսությամբ⁶²:

Վարդենիսը Նիգ գավառի կանաչապատ գյուղ է եղել և կա: Դրան նպաստել են գյուղի կողքով հոսող Քասաղ գետը, գյուղի միջով հոսող Վարդենիս և Յոթվերք գետակները, Լուսաղբյուրի առվակը, խոր հնադարում փորված Քասաղ գետից սկիզբ առնող, գյուղի կողքի բլուրները գոտևորող, հոսանքի միջնամասում մի քանի քարով ջրաղաց աշխատեցնող առուն, Յոթվերքի աղբյուրաշարից սկիզբ առնող և Վարդենիս գետակի մեջ թափվող առուն: Գետերի, գետակների, առուների երկու կողմերի ափերին տնկվել են ուռի, բարդու ծառեր: Բարդիների պուրակներ են եղել նոր եկեղեցու թաղում, Յոթվերքի աղբյուրների վերին ու ներքին հատվածներում, Վարդենիս գետակի կենտրոնական հատվածում:

Վարդենուտ գյուղում պահպանված հնությունները

Շուրջ 150 տարի առաջ Յովհաննես Եպիսկոպոս Շահխաթունեանցը Արագած սարի հարավարևելյան ստորոտին գտնվող Վարդենուտ բնակավայրի արևմտյան կողմի բարձրադիր հարթության կենտրոնական հատվածի բնական բլրակի գագաթի մասում մի շինություն է նկարագրել. «... ի բարձր տեղուք է ամրոցիկ ինչ յորձաքար կոանակուփ վիմաց և ի չորեսին անկիւնսն չորք հաստատուն բրգունք կրածոյք ... զի ոչ այնքան ասի ամրոց, որքան պալատ կամ ասպարան իշխանաւորի ուրումն, քանզի չորեքկուսի ընդարձակութիւն/ն/ նորա չէ աւելի քան ինն հարիւր քառակուսի գազ պարսից և բացի չորից բրգանցն՝ տարածութիւն/ն/ միջին տեղոյ նորա լեալ է յառաջագոյն կամարայարկ երկրածին: Եւ գտանին տակաւին հիմունք սալաթոռոցն կամարաց ընտիր տաշածու ի նոյն յորձաքար վիմացն և սեամբքն մտից դրան ընդ արևելս»⁶³: Այդ կառույցը հետագա տարիներին ծածկվել է հողի շերտով և մոռացվել:

Վարդենուտ գյուղի դպրոցի տնօրեն նշանակվելուց հետո՝ 1985 թ., հնագիտական տարածքի հետազոտությամբ ենթադրեցի՝ հողի տակ կարող են համալիր շինություններ լինել և հնարավոր է, որ այդ շինությունները կարող են լինել Քուրդ Ա Վաչուտյանի Վարդենիս դղյակը⁶⁴: 1986/87 թթ. ՀԽՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի դաշտային արշավախումբը պեղել է տարածքը⁶⁵, բայց շինությունների փոխարեն բացվեց 11 x 11 մ չափերի ընդամենը մեկ դահլիճ: Պատերի պահպանված հատվածներից երևում էր, որ

⁶² Քասաղ, Վարդենիս, Ջորագլուխ գետերում առատ ձուկ կար: Վարդենիսից 1,5 կմ հարավ գտնվող բնակավայրը հայտնի է Ձկնավաճառ անունով:

⁶³ Յո վհ. Ե պ ի ս. Շ ա հ ի ա թ ու ն ե ա ն ց. Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատոյ, Էջմիածին, 2014, էջ 319–320:

⁶⁴ Տ. Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն ց. Քուրդ Վաչուտյանի իշխանանիստ Վարդենիս գյուղը, էջ 53–56:

⁶⁵ Պեղումները ղեկավարել է ՀԽՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի միջնադարյան Հայաստանի հնագիտության բաժնի առաջատար գիտաշխատող Գ. Կարախանյանը:

շինությունը ներսից ու դրսից շարված է եղել տեղական որձաքարի մշակված խոշորաչափ քարերով: Պահպանված երկու, որոշ տեղերում երեք շարք պատերի յուրաքանչյուր շարքի բարձրությունը 65–75 սմ էր, պատերի հաստությունը՝ 1,7 մ: Դահլիճի գրեթե կենտրոնում մնացել էին քառակուսի հիմքով (1,40 x 1,40 մ) երկու սյունահիմքեր, որոնք կրել էին երկրորդ հարկի ծածկը (ըստ Յովհ. Շահխաթունեանցի): Տարածքում պահպանվել են փոքրիկ ամրոցի որոշ մանրամասներ՝ մի քանի մետր երկարության պարսպապատ և մի փոքրիկ կիսազանաձև բուրգ, որը մեր օրերում հարևան տան բնակիչը օգտագործում է այլ նպատակով: Դահլիճի արևելյան մասում XIX դ. կեսերից սկսած՝ թաղումներ են կատարվել, տասպանաքարերի համար օգտագործվել են շինության մուտքի ձևավոր եզրաքարեր, հեծաններ, որոնց վրա մնում են քարե դռան համար փորված անցքեր:

Դեռևս Յովհ. Շահխաթունեանցն է նկատել, որ դահլիճը ոչ թե բերդ կամ ամրոց է, այլ փոքրիկ երկհարկանի (՝) ապարանք, որի առաջին հարկը երկու սյունահիմքերի և ջրի ամբարի գոյությամբ այլ նպատակների չէր կարող ծառայել⁶⁶: Դահլիճի հնարավորությունները սահմանափակ են, շրջապատում օժանդակ այլ կառույցներ չկան:

Եզրակացություն

Պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին և գորավար Սմբատ Սպարապետն իրենց երկերում Այրարատի կողմնակալության-փոխարքայության Նիզ (Ապարան) գավառի տարածքում հիշատակել են Վարդենիս-Վարդենի անունով բնակավայր: Այն եղել է կողմնակալության-փոխարքայության իշխանանիստը, որտեղ կողմնակալ (փոխարքա) քուրդ Ա իշխանաց իշխանը հյուրընկալել է Կիլիկիան Հայաստանի արքային:

Տեղում պահպանված հնագիտական նյութերը բացառում են Վարդենուտ բնակավայրի նույնացումը Վարդենիս-Վարդենիի հետ, քանի որ Վարդենուտն իր հնարավորություններով իշխանանիստի ապրելակերպի որևէ պայման չունի:

Տիգրան Պետրոսյանց – Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ-ի գիտական գրադարանի տնօրեն,

Մոսկվայի Ազգային անվտանգության հիմնախնդիրների միջազգային ակադեմիայի դոկտոր, Բնության և հասարակության մասին գիտությունների միջազգային ակադեմիայի ակադեմիկոս: Գիտական հետաքրքրությունները՝ XII–XIV դդ.

հայոց պատմություն, Զաքարյան Հայաստանի ժամանակաշրջան, հայ զինվորականության պատմություն, Հայկական իշխանական զինանշանների պատմություն: Հեղինակ է 63 գրքի ու գրքուկի և շուրջ 100 հոդվածի: tigranhayazn@mail.ru

REFERENCES

Aanie et Jean-Pierre Mahe, Histoire de L'Arme'nie des origina a nos jours. Perrin, 2012

⁶⁶ Յովհ. ե պ ի ս. Շ ա հ խ ա թ ո ն ե ե ա ն ց. նշվ. աշխ., էջ 319:

- Alishan Gh. Ayarat, Venetik, 1890 (In Armenian).
- Alishan Gh. Hayapatum, Venetik, 1901 (In Armenian).
- Babayan L. H. Hayastani sotsial-tntesakan ev kaghakakan patmutyune XIII–XIV darerum, Yerevan, 1964 (In Armenian).
- Barseghyan B. Hetum A arkan` midjnadari hanjaregh divanagete, Ejmiadsin, 2009 (In Armenian).
- Divan hay vimagrutyan, pr. 3, Eghagnadzori ev Azizbekovi shrjanner, kazm.` S. G. Barkhudaryan, Yerevan, 1967; pr. 5, Artsakh, kazm.` S. G. Barkhudaryan, Yerevan, 1982 (In Armenian).
- Eremyan S. T. Hayastane est “Ashkharhatsuyts”-i: (Pordz VII dari haykakan kartezi verakazmutyan zhamanakakits kartezagrakakan henki vra), Yerevan, 1963 (In Armenian).
- Ghafadaryan K. Hovhannavanke ev nra ardzanagrutyunnere, Yerevan, 1948 (In Armenian).
- Ghafadaryan K. Haghat. jartarapetakan karutsvadsknere ev vimakan ardzanagrutyunnere, Yerevan, 1963 (In Armenian).
- Hay zhoghovrdi patmutyun, h. III, Hayastane zargatsads feodalizmi darashrdjanum (IX d. keserids minchev XIV d. kesere), Yerevan, 1976 (In Armenian).
- “Haykakan hamarot hanragitaran”. Kurd A Vachutyan, h. 4, Yerevan, 2003 (In Armenian).
- “Haykakan sovetakan hanragitaran”. Kurd A Vachutyan, h. 11, Yerevan, 1985 (In Armenian).
- Hakobyan T. Kh., Melik-Bakhshyan St. T., Barseghyan H. Kh. Hayastani ev harakits shrdjanneri teghanunneri bararan, h. 4, Yerevan, 1998 (In Armenian).
- Hayazn (Petrosyants) T., Petrosyants H. 200 hay zoravarner: Shahنشah A Zakaryan, Yerevan, 2011 (In Armenian).
- Havakumn patmutedan Vardanay vardapeti, Venetik, 1862 (In Armenian).
- Hayazn T. Tiknayk papkasun Hayots ashkharhi, girk A, Yerevan, 2005 (In Armenian).
- Hayeren dzerageri ZhE dari hishatakaranner (1601–1620 tt.), h. A, kazm.` V. Hakobyan, Ash. Hovhannisyan, Yerevan, 1974 (In Armenian).
- Khachatryan H., Petrosyants T. Haykazunk: Hay zoravarner, razmakan, petakan gordsichner, divanagetner: Kurd A Vachutyan, Yerevan, 2002 (In Armenian).
- Kirakos Gandzaketsi. Patmutivn hayots, ashkhat. K. Melik-Ohanjanean, Yerevan, 1961 (In Armenian).
- Manucharyan A. Kurd A Vachutyani erku ardzanagrutyan verdsanutyun.– YSU.am/files/03A_Manucharyan.pdf (In Armenian).
- Manukyan M. Hayastani Hanrapetutyun marzere, kaghaknere u gyughere: Vardenis, Yerevan, 2013 (In Armenian).
- M. Mashtotsi anvan matenadaran, dzer. 2180, 416 b tert (In Armenian).
- Mikael Chamchyan. Patmutivn Hayots i skzbane ashkhari minchev tsam tearn 1784, Venetik, 1786 (In Armenian).
- Mikaelyan G. G. Istoriya Kilikiiskogo armyanskogo gosydarstva. Yerevan, 1952 (In Russian).
- Patmutivn Sebeosi, ashkhat. G. V. Abgaryani, Yerevan, 1979 (In Armenian).
- Patmutivn Gevondeats Medzi Vardapeti hayots, , S. Peterburg, 1887 (In Armenian).
- Patmutivn Yovhannu katoghikosi, Erusaghem, 1867 (In Armenian).
- Petrosyants T. Teghenyants vanke vorpes mshakutayin kentron.– PBH, 1982, № 1 (In Armenian).
- Petrosyants T. Nig-Aparani patmajartarapetakan hushardzannere, Yerevan, 1988 (In Armenian).
- Petrosyants T. Teghenyants vanke ev nra aradjnordnere.– “Ejmiadsin”, 1977, E (In Armenian).
- Petrosyants T. Vachutyanneri ishkhanakan tan ekeghetsashinakan gordsuneutyune.– “Ejmiadsin”, 1977, T–Zh (In Armenian).
- Petrosyants T. Kurd Vachutyani ishkhananist Vardenis gyughe .– “Sovetakan mankavarzh” (Yerevan), 1987, № 6 (In Armenian).

- Petrosyants T. Vachutyanner, Yerevan, 2001 (In Armenian).
 Petrosyants T. Vardenis. hanragitaran, Yerevan, 2009 (In Armenian).
 Petrosyants T. Astvadsenkali vanke.– “Ejmiadsin”, 1978, G (In Armenian).
 Petrosyants T. Mravyan gyughi Astvadsadsin ekeghetsin ev ardanagrutyunnere .– PBH, 1981, № 3 (In Armenian).
 Petrosyants T. Saghmosavank .– “Ejmiadsin”, 1981, D (In Armenian).
 Petrosyants T. Saghmosavanki gratsutsaki grvelu dzamanake.– HKhSH GA “Lraber hasarakakan gitutyunneri”, 1981, № 1 (In Armenian).
 Petrosyants T. Givghn, vor kochi Vardenis i Nig gavari, Yerevan, 2018 (In Armenian).
 Petrosyants T. Anberd amrotse .– “Haykakan banak”, 2018, tiv 1–2 (In Armenian).
 Petrosyants T. Anberdi azatagrume.– Khachatur Abovyani anvan HPMH “Hayagitakan handes”, 2018, tiv 2 (In Armenian).
 Shahkhatuneants Yovh. epis. Storagrutivn Katoghike Ejmiadsni ev hing gavaratsn, Ejmiadsin, 2014 (In Armenian).
 Smbat Sparapet. Taregirk, Venetik, 1956 (In Armenian).
 Zakaria Kanakertsi. Patmutivn: Kondak Surb ukhtin Yohannu vanits, ashkhat. Armen Virabyani, Yerevan, 2015 (In Armenian).
 Zhamanakakits hayots lezvi batsatrakan bararan, h. II, Z – Ds, Yerevan, 1972; h. III, K–M, Yerevan, 1974; h. IV, Y– F, Yerevan, 1980 (In Armenian).

КНЯЖЕСКАЯ РЕЗИДЕНЦИЯ ВАРДЕНИС НАМЕСТНИКА КУРДА I ВАЧУТЯНА

ТИГРАН ПЕТРОСЯНЦ

Р е з ю м е

Ключевые слова: княжеская резиденция Варденис, Вачутяны, Курд I, царь Хетум I, Каракорум, Мангу-хан.

Весной 1254 года царь Киликийского армянского государства Хетум I, отправляющийся на переговоры с императором Монголии Мангу-ханом в столицу монгольского государства Каракорум, переодетый в слугу, с малочисленной группой сопровождающих, преодолев множество трудностей, пересек почти всю Малую Азию и добрался до Карса. Там он встретился с наместником монгольского императора военачальником Бачу, его высокопоставленными военными и оттуда направился в село Варденис провинции Ниг (Апаран) царя царей Курда I, наместника Айратского наместничества.

Изучение письменных источников, топографической и археологической среды села Варденис-Вардени провинции Ниг позволяет установить его местоположение и сделать вывод, что упомянутое село – это нынешнее село Варденис Апаранского района.

Тигран Петросянц – директор научной библиотеки АГПУ им. Х. Абовяна, доктор Московской международной академии по проблемам национальной безопасности, академик Международной академии наук о природе и обществе. Научные интересы: история Армении XII–XIV вв., Армения в эпоху Захарянов, история армянского воинства, история армянских княжеских гербов. Автор 63 книг и брошюр, около 100 статей.
tigranhayazn@mail.ru

PRINCE RESIDENCE VARDENIS OF VICEROY KURD I VACHUTYAN

TIGRAN PETROSYANTS

S u m m a r y

Key words: prince residence Vardenis, Vachutyans, Kurd I, King Hetum I, Karakorum, Möngke Khan.

In the spring of 1254, the King of the Cilician Armenian state, Hetum I, leaving for negotiations with the Emperor of Mongolia Möngke Khan to Karakorum, the capital of the Mongolian state, disguised as a servant and accompanied by a small group of accompanying people, overcoming many difficulties, crossed almost all of the Asia Minor and reached Kars. There he met with the Viceroy of the Mongol Emperor – military leader Baichu, his high-ranking military men, and from there he went to the Vardenis village of Nig (Aparan) province of the King of Kings Kurd I – the Viceroy of Ayarat Viceroyalty.

The study of written sources, topographic and archaeological environment of the village of Vardenis-Vardeni of Nig province, allows us to establish its location and conclude that the mentioned village is the current village of Vardenis of Aparan region.

Tigran Petrosyants – Director of the Scientific Library of the ASPU after Kh. Abovyan, Doctor of the Moscow International Academy on National Security Issues, Academician of the International Academy of Sciences on Nature and Society. Scientific interests: history of Armenia in the 12th–14th centuries, Armenia in the era of the Zakaryans, the history of the Armenian army, the history of the Armenian princes' coats of arms. Author of 63 books and brochures, about 100 scientific articles. *tigranhayazn@mail.ru*